

## معرفی و نقد کتاب مفهوم‌شناسی فلسفه سیاسی مشاء

مرتضی یوسفی راد

قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول: تابستان ۱۳۸۷

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۹/۹

تاریخ تأیید: ۱۳۸۷/۹/۱۵

این کتاب به بررسی تعدادی از مفاهیم بنیادین سیاسی در فلسفه سیاسی اسلامی در گرایش مشاء می‌پردازد. اولین سؤالی که در این زمینه به ذهن می‌رسد این است که آیا فلسفه (سیاسی) اسلامی از استقلال و اصالت برخوردار است و می‌توان درباره مفاهیم پایه فلسفه سیاسی اسلام بحث کرد؟ این سؤال در مقدمه مورد توجه قرار گرفته است. کتاب، علاوه بر مقدمه، دو فصل و یک نتیجه‌گیری را شامل می‌شود که در ذیل به مباحث مطروحه در آنها می‌پردازیم.

### مقدمه

نویسنده کتاب؛ دیدگاه لئو اشتراوس مبنی بر اصالت فلسفه اسلامی را پذیرفته است؛ بدین معنی که فیلسوفان مسلمان در پی صبغهٔ وحیانی دادن به مفاهیم فلسفه یونان نبودند بلکه در پی آن بودند تا دغدغه‌های عقلی خود از آموزه‌های دینی را در قالب الگوی یونانی ارائه دهند. بدین ترتیب فلسفه سیاسی اسلامی، مجموعه تأملات عقلانی است که در محیط فرهنگ اسلامی و متأثر از اعتقادات اسلامی و در چارچوب معرفتی اسلام، صورت گرفته است. وجوه غالب تمایز فلسفه سیاسی مشاء از دو گرایش اشراق و متعالیه بدین قرار است:

یک. از فهم و درک عقلی (و نه شهودی و وحیانی) استفاده می‌کند.

دو. عقل فعال را ملک وحی در دریافت قوانین و احکام می‌داند.

سه. قائل به این است که قوانین کلی زندگی از طریق اتصال قوه ناطقه نبی با عقل فعال

به دست می‌آید.

چهار. به مدینه، انواع آن و تدبیر عقلی آن توجه دارد.

پنج. فضائل مطلوب را از ارسطو به وام می گیرد.  
 شش. سیاستگذاری‌ها را حول محور مدینه فاضله انجام می دهد.  
 هفت. برای انسان، نوعی غایت حصولی تعریف می کند و به علم اشراقی توجهی ندارد.  
 در میان آموزه‌های فیلسوفان مشاء دو دسته از مفاهیم دیده می شود:  
 یک. مفاهیم اصلی که از بطن آموزه‌های دینی بیرون آمده و تبیین عقلی یافته‌اند.  
 دو. مفاهیم فرعی که به صورت محدود به کار رفته‌اند و ضربه‌ای به نظام مفاهیم  
 فلسفه سیاسی مشاء نمی زنند.  
 بر این اساس، کتاب به دو فصل تقسیم شده است:

### ۱- مفاهیم پایه اصلی فلسفه سیاسی مشاء

مفاهیم پایه اصلی مفاهیمی هستند که فلسفه سیاسی مشاء با پیوند آنها با یکدیگر هویت می یابد و با بررسی ضرورت حیات و علت وجودی و جایگاه انسان و حرکت کمالی و علت فاعلی و غائی او به زندگی انسان معنا می دهد و انگیزه فعالیت او را ایجاد می کند. «سعادت قصوا» (به منزله رأس مثلث)، «ریاست (و سیاست) فاضله» و «مدینه فاضله»، مفاهیم پایه اصلی هستند و انسان مدنی، قاعده این مثلث را تشکیل می دهد.  
 سعادت قصوا: نزد یونانیان، سعادت از فضائل چهارگانه (حکمت، شجاعت، عفت و عدالت) ناشی می شده و خیر اعلا به حساب می آمده است. نزد فیلسوفان مسلمان، همه خیرات در راستای سعادت معنا یافته و غایت دین و فلسفه، سعادت است که به معنای به فعلیت رسیدن همه کمالات نظری و عملی نفس انسان است و با عمل به قانون و شریعت، حاصل می شود. این مفهوم، تقدم ذاتی و رتبی بر دیگر مفاهیم فلسفه سیاسی مشاء دارد و محور پیوند دیگر مفاهیم است، مبدأ یونانی و سپس منشأ معنایی و حیانی به خود گرفته است.

ریاست و سیاست فاضله: سیاست نزد فلاسفه مسلمان، جهت دار بوده و ناظر به دنیا و معطوف به غایت است. لذا بحث از سیاست فاضله و غیرفاضله معنا می یابد. سیاست فاضله یکی از لوازم اساسی دستیابی به سعادت محسوب می شود و مبدأ اولیه یونانی و ماهیت

و حیانی دارد. زندگی سیاسی در ضمن دین و فلسفه معنا می‌یابد و این میسر نمی‌شود مگر اینکه نبی قوانین کلی را با عقل و قوانین جزئی را با خیال دریافت کند. بدین ترتیب، شئون حکمت و فقهت و سیاستگذاری و سیاستمداری در رئیس مدینه فاضله جمع است و از اینجا اهداف و وظایف سیاست نیز روشن می‌شود. وظایف دولت به عنوان فاعل سیاست به دو دسته نظری - در رشد معارف و ادراکات - و عملی - در کنترل قوا و تنظیم رفتار - تقسیم شده و در این موارد خلاصه می‌شود: تعلیم حقایق ثابتة از طریق برهان، شناسایی فضایل نفسانی، ترویج فضائل از راه نهادسازی، وضع قوانین، وضع عبادات، برقراری عدل، حفظ سنت، اشتغال‌زائی و پیش‌گیری و دفع تجاوزات.

انواع سیاست: سیاست به لحاظ ماهیت و نوع جهت‌گیری به انواعی تقسیم شده و هر یک معرف ماهیت زندگی سیاسی است. در این بین به طور عمده از سیاست الهی، سیاست غلبه، سیاست کرامت (اعتبارطلب)، سیاست جماعیه (احرار) و سیاست خست (لذت‌طلبی) نام برده شده است.

انواع ریاست: بر اساس نگرش سلسله‌مراتبی فیلسوفان به عالم هستی و مسئله خاتمیت و ضرورت وجود رهبری در جامعه، انواع ریاست در نظر گرفته شده است؛ از جمله رئیس اول، ریاست مماثل و ریاست سنت. رئیس اول، رئیس الرؤسا، امام و نیز واضع‌النوامیس نامیده می‌شود و دارای ویژگی‌های خاص و بالاترین درجه معرفت نسبت به دیگران است. وجه تخیلی نبی در گرفتن جزئیات، او را از رئیس یونانیان جدا می‌کند. رئیس مماثل از علوم غیر اکتسابی برخوردار است و مفهومی نزدیک به امام شیعه دارد با این تفاوت که حافظ شریعت محسوب نمی‌شود بلکه ممکن است به تغییر احکام نیز دست یازد. رئیس سنت، علاوه بر برخورداری از قوت فکری و عقلی در درک قوانین کلی، از قوه استنباطی خود هم برای عمل به شریعت گذشته و اجتهاد در آن بهره می‌گیرد.

مدینه فاضله: در این قسمت نویسنده در صدد پاسخگویی به این سؤال‌ها است: انگیزه طرح مدینه فاضله نزد فیلسوفان مشاء و ارتباط آن با مبانی معرفت‌شناسانه و هستی‌شناسانه فلسفه اسلامی چه بوده است؟ آیا مدینه فاضله آنها استقلال ذاتی دارد؟ آیا نوعی نظم

آرمانی است؟ متعلق به عالم معقول است یا محسوس؟ با تأسیس، محقق می‌شود یا با تغییر مدینه موجود؟ نقش آن در کمال انسان چیست؟ ملاک تمایز مدینه‌ها کدام است و...؟ این مفهوم نیز موضوعیت داشته و از مفاهیم با فلسفه یونان است که البته مبانی و مبادی متفاوت با آن دارد.

مقایسه مفهوم مدینه فاضله در تفکر اسلامی و یونانی (وجوه اختلاف پانزده گانه):

یک. اختلاف در مبدأ فیض: نسبت میان رئیس و مدینه مثل نسبت سبب اول و موجودات است (قیاس رئیس با خدا) و رئیس علاوه بر شأن فیلسوفی، نبوت هم دارد.

دو. اختلاف در ماهیت.

سه. تلاش همگان برای کسب معرفت (و نه فقط حکیم).

چهار. ارتباط دائمی تعلیم و تعلیمی رئیس و پیروان (عدم انحصار معرفت).

پنج. روش‌های ارتباطی برای در میان گذاردن معرفت.

شش. اختلاف در وسعت مدینه (مدینه اولین اجتماع است ولی آخرین نیست).

هفت. مدینه فاضله اسلامی ناظر به عالم محسوس است (نه معقول).

هشت. رسیدن به کمال در ارتباط دائمی با دیگران در مدینه فاضله اسلامی.

نه. امکان رسیدن به سعادت برای همگان به اندازه قابلیت.

ده. واقعی و حقیقی بودن عالم محسوس.

یازده. خاستگاه طرح مدینه فاضله اسلامی نزد فلاسفه اسلامی، وجود جوامع غیر فاضله است.

دوازده. بحث از فلسفه نبوت.

سیزده. عدم ورود فیلسوفان اسلامی در جزئیات مدینه، مانند مناسبات زناشوئی و

اشتراک اموال و ...

چهارده. محقق شدن نظم مطلوب با شریعت.

پانزده. فلاسفه اسلامی به نظمی می‌اندیشیدند که یک بار پیامبر مؤسس آن بوده است.

## ۲- مفاهیم پایه فرعی فلسفه سیاسی مشاء

این مفاهیم از حیث ترتیب ذاتی و وجودی، بعد از مفاهیم اصلی قرار می‌گیرند و به اعتبار جایگاه و ضرورت آنها، وجود و جایگاه می‌بایند و پیوند معنایی میان ساختارهای نظم سیاسی به وجود می‌آورند، لذا به طور منطقی از خاستگاه مفاهیم اصلی (که همان وحی باشد) برخوردار می‌شوند؛ با این حال این مفاهیم از لوازم ذاتی و ضروریات حیات و بقای انسان محسوب می‌شود. مفاهیم هفتگانه زیر در این باب بررسی شده است:

یک. نبی و امام: مفهوم نبی اگرچه از لحاظ عینی مقدم بر سعادت است از حیث تقدّم و تأخّر ذاتی مؤخّر بر آن است و لذا مفهومی فرعی محسوب می‌شود. اهم سوالاتی که نویسنده در پی پاسخ آن بوده‌اند از این قرار است: چرا فلاسفه به وحی روی آوردند و چه نیازی به این کار داشتند؟ کدامیک از وحی و عقل نقص دیگری را (در صورت وجود) جبران می‌کرد؟ رابطه نبوت و سعادت چیست؟ میزان تأثیر یونان بر تفسیر فلسفی وحی چقدر بوده است؟ آیا بهره‌گیری از وحی به منزله عدول از فلسفه است و...؟

دو. علم مدنی: علم مدنی زیر مجموعه حکمت عملی محسوب شده و به معنای شناسایی قابلیت‌های انسان و ترسیم راه‌های رسیدن به کمالات تا حد سعادت نهایی است. نویسنده به معنای علم مدنی نزد فلاسفه اسلامی، موضوع، هدف، غایت و وظایف آن پرداخته و سپس به بررسی جایگاه و خاستگاه آن پرداخته‌اند. از نظر نویسنده ویژگی‌های علم مدنی از این قرار است:

- اتکا بر تفسیر وحی
- تفسیر عقلانی از وحی و نبوت و زندگی سیاسی
- دامنه محدود به جهت وجود نظام‌های تغلب
- توجه مطلق زندگی خواه در مدینه یا امت و دولت جهانی
- در نظر گرفتن عقل به عنوان معیار تحلیل پدیده‌های سیاسی
- اعتقاد به انسان دو ساحتی (جسم و روح)

- پیگیری برای برقراری نظم عالم معقول در عالم محسوس
- ماهیت اخلاقی علم مدنی
- سیر نزولی معرفت از عقل اول به عقل دهم به نبی
- سیر صعودی دریافت علم مدنی.

سه. انسان مدنی: این مفهوم مدخل ورود به هر نوع تأمل فلسفی در باب حیات سیاسی بوده است و همه تأملات و نظریات فلسفه سیاسی متوقف بر انسان مدنی و نوع بهره‌گیری از آن است. سؤال‌های پاسخ داده شده در این بخش بدین ترتیب است: مراد از انسان مدنی چیست؟ وجه مدنیت انسان کدام است؟ چرا انسان به اجتماع روی می‌آورد؟ وجوه ضرورت مدنیت و تعیین خارجی آن چیست؟ اولویت با منافع شهر است یا شهروند؟ نسبت مدنیت با دیگر مفاهیم چیست و خاستگاه آن کدام است؟

چهار. عدالت: نویسنده پس از بررسی معنا و مبنای عدالت نزد فلاسفه مشاء به منشأ و جایگاه آن می‌پردازد. عدالت نزد فلاسفه واقعیت نفس‌الامری داشته و واسطه عالم معقول و محسوس و بیانگر جایگاه هر شیء است. همچنین عدالت ریشه تمام فضایل دانسته می‌شود. در این بخش علاوه بر بررسی سطوح عدالت و ویژگی‌های عادل و تفاوت عدالت فقهی و سیاسی، به بررسی ساحت عدالت نیز پرداخته شده است. از این نظر، عدالت می‌تواند در ساحت کلیت هستی، ناموس الهی، نفس انسان، مدینه و اجتماع و نیز سیاست، مشاهده و مطالعه شود. این مفهوم از حیث در بر گرفتن مفهوم اعتدال، یونانی و از حیث مصادیق، وحیانی است.

پنج. قانون: مراد فلاسفه اسلامی از قانون چه بوده و منشأ و خاستگاه آن کدام است؟ چه کارکردی دارد؟ نسبت این مفهوم با مفهوم سعادت و دیگر مفاهیم اساسی فلسفه سیاسی چیست؟ اینها اندام‌واری است که در این بخش به آنها پرداخته شده است.

شش. تعاون: این مفهوم مورد بررسی جامعه‌شناسان و فیلسوفان بوده است. منشأ آن را مدنی بالطبع بودن انسان و اندام‌واری اجتماع دانسته‌اند. هدف اولیه آن رفع نیازهای ضروری و اهداف بعدی آن برپایی عدالت در جامعه و ظهور و بروز کمالات افراد است.

هفت. محبت: نوعی تقدم دادن دیگران بر خود در بهره‌وری از مواهب یا خدمات است و منشأ آن انس طبیعی بشر محسوب می‌شود. محبت در سطح جامعه به ایجاد روابط سالم و نیز اعتماد عمومی می‌انجامد و این جایگاهی است که عدالت هم نمی‌تواند آن را پر کند. محبت باعث کمال انسان است و از جمله مفاهیمی است که خاستگاه اسلامی دارد.

### نتیجه‌گیری

خلاصه نتایج کتاب:

یک. فلسفه سیاسی مشاء در مبانی نگرشی و نظام معنایی و مفهومی متأثر از وحی می‌باشد.

دو. غایت زندگی سیاسی سعادت قصواست که با سیاست و ریاست فاصله در مدینه فاصله دنبال می‌شود.

سه. هدف تأملات فلسفی آن‌ها ارائه تبیین عقلی از مبادی و مبانی حیات و سیاست و پدیده‌های سیاسی است.

ارزیابی کتاب:

کتاب «مفهوم‌شناسی فلسفه سیاسی مشاء» اثر ارزنده‌ای در زمینه شناساندن دستگاه مفهومی فلسفه سیاسی اسلام، بدون وارد شدن در جزئیات و مطالب حاشیه‌ای است. این کتاب از نظم منطقی مطلوبی برخوردار است و در نوع خود، کار بدیع و تازه‌ای است که می‌تواند زمینه را برای بازاندیشی و بازسازی و بسط فلسفه سیاسی در دوران معاصر فراهم کند. به نظر می‌رسد یکی از دغدغه‌های نویسنده، روشن کردن عدم تضاد اندیشه‌ورزی و نگرش عقلانی با وحی و فرهنگ و حیانی است. در این کتاب، این نوع اندیشه‌ورزی، در حد قابل توجهی، در حیطه حیات جمعی انسان به نمایش در آمده است و به نوعی، تداوم

فلسفه سیاسی در قرون میانه اسلامی و نحوه توفیق وحی و عقل در نظر فلاسفه مشاء، مورد توجه قرار گرفته است. با این حال به نظر می‌رسد مفاهیم فرعی مطرح شده در میان فیلسوفان مشاء عمومیت ندارد. در بررسی مفهوم مدینه فاضله نیز چنین چیزی به چشم می‌خورد. همچنین برخی موارد اختلاف میان مدینه فاضله اسلامی و یونانی قابل تأمل است از جمله اینکه خاستگاه چنین بحثی، مدن غیرفاضله باشد و یا اینکه مدینه فاضله ناظر به عالم محسوس باشد و غیره. به هر روی این کتاب برای پژوهندگان در عرصه فلسفه سیاسی اسلام مفید است و توصیه می‌شود.

تهیه و تدوین: امید شفیعی قهفرخی



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی